

Z uznaniem należy przyjąć klasę edytorską dzieła, świetny druk, papier, oprawę. Z prawdziwą przyjemnością bierze się taką książkę do ręki. Indeks nie w pełni może zadowolić. Tekst uzupełniają tablice w liczbie 14 i jeden wykres.

Janusz Deresiewicz

Ruch oporu w Polsce i w Niemczech w latach drugiej wojny światowej. PAN, Wydział I Nauk Społecznych, Ossolineum, Wrocław 1979. — *Widerstandsbewegungen in Deutschland und in Polen während des Zweiten Weltkrieges.* Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung, Braunschweig 1979.

Ramy i atmosferę do podjęcia polsko-zachodnioniemieckiej współpracy w dziedzinie rewizji podręczników szkolnych z zakresu historii i geografii stworzył układ zawarty w dniu 7 grudnia 1970 r. w Warszawie pomiędzy PRL a RFN. Pierwsze kontakty obu stron w interesującej nas tu kwestii podręcznika zostały nawiązane w tym samym jeszcze roku (1970) w Paryżu. Wtedy to, podczas XVI Generalnej Konferencji UNESCO, wiceprzewodniczący Komisji UNESCO PRL prof. W. Markiewicz oraz przewodniczący Komisji UNESCO RFN prof. G. Eckert omówili możliwości współpracy w dziedzinie wymiany, wzajemnego opiniowania, a także doskonalenia podręczników historii i geografii używanych w szkołach obu krajów.

Trzeba w tym miejscu — tytułem informacji — wspomnieć, że w ten sposób nawiązano do dość długiej, bo sięgającej końca ubiegłego wieku, międzynarodowej tradycji ulepszania podręczników szkolnych. Ruch ten nasilił się po I wojnie światowej, zwłaszcza we Francji, Niemczech, Japonii, Hiszpanii i innych krajach. Godny odnotowania jest fakt, że już w 1923 r. nauczyciele historii w Polsce podjęli starania zmierzające do wyeliminowania wszystkich tendencyjnych sformułowań z podręczników do historii, a w 1931 r. powołano w Polsce (podobnie jak w innych krajach) specjalny komitet do spraw rewizji podręczników. Wszystkie te inicjatywy zarówno w Polsce, jak też w innych zainteresowanych krajach mieściły się w ramach działań Międzynarodowej Komisji Współpracy Intelktualnej. Po II wojnie światowej patronat nad przedsięwzięciami zmierzającymi do doskonalenia podręczników objęło UNESCO, spełniając tę funkcję do dnia dzisiejszego. W 1949 r. UNESCO wydało publikację *A Handbook for the Improvement of Textbooks and Teaching Materials. As Aids to International Understanding*, której tezy i wskazania obowiązują nadal¹.

Współpraca PRL—RFN w dziedzinie rewizji podręczników szkolnych z zakresu historii i geografii została oficjalnie zapoczątkowana w dniach 22-26 lutego 1972 r., kiedy to z inicjatywy Komisji UNESCO PRL spotkali się w Warszawie eksperci do spraw podręczników, a także historycy, geografowie i wydawcy z obydwu krajów. Celem tej pierwszej polsko-zachodnioniemieckiej konferencji było ustalenie odpowiednich form współdziałania oraz opracowanie pierwszych zaleceń dotyczących sposobu przedstawiania w podręcznikach szkolnych wiado-

¹ *A Handbook for the Improvement of Textbooks and Teaching Materials. As Aids to International Understanding.* UNESCO, 19 Avenue Kleber, Paris 1949.

mości z zakresu historii i geografii obydwu państw oraz ich wzajemnych stosunków. Uchwalenie tych zaleceń w 1976 i ich publikacja w 1977 r. w Polsce oraz w Republice Federalnej Niemiec zamyka pierwszy etap prac wspólnej komisji podręcznikowej². Drugi etap — to organizowanie corocznych konferencji naukowych — na przemian w Polsce i RFN — których celem jest rozszerzenie i pogłębienie lakonicznych z konieczności zaleceń, a także dostarczenie materiałów pomocniczych autorom podręczników. Materiały z tych konferencji winny być publikowane w obydwu krajach.

Pierwsza taka konferencja odbyła się w dniach od 2 do 5 czerwca 1977 r. w Łańcucie, a jej tematem był antyhitlerowski ruch oporu w Polsce i w Niemczech w latach 1939-1945. Konferencja ta została zorganizowana i przygotowana przez Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk oraz *Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung* w Brunzshwiku. Wzięło w niej udział 36 historyków z obydwu krajów.

Uczestnicy konferencji wysłuchali 15 referatów wygłoszonych przez ośmiu polskich i sześciu zachodniemieckich naukowców. Referaty te zostały następnie opublikowane w językach polskim i niemieckim. Jedynie prof. dr Gotthold Rhode z Moguncji nie dostarczył swojego tekstu, tak że nie został umieszczony ani w polskim, ani zachodniemieckim wydaniu materiałów. Pozostałe — z wyjątkiem referatu W. Jacobmeyera, który podano w streszczeniu³ — ukazały się w całości w obydwu wersjach. Publikacja zawiera także streszczenie dyskusji dokonane przez Klause Zernacka oraz jej podsumowanie przez A. Czubińskiego i K. Erdmanna.

Odsyłając głębiej zainteresowanych do omawianej publikacji w języku polskim wydanej przez Ossolineum, zwrócimy tutaj uwagę na niektóre tylko z prezentowanych opinii i poglądów w kwestii ruchu oporu, jakie pojawiły się w poszczególnych referatach.

I tak Franciszek Ryszka w referacie *Ruch oporu. Pojęcie i zjawisko* podjął próbę zdefiniowania terminu „ruch oporu”, skupiając swoją uwagę na dwóch podstawowych płaszczyznach jego występowania, mianowicie jako zjawiska historycznego i pojęcia z zakresu języka polityki. O zjawisku oporu decyduje — zdaniem prof. Ryszki — polityka. Stanowi ona o charakterze tego zjawiska *sensu largo*, „jak i o wojnie domowej, która w istocie rzeczy stanowi przykład oporu *sensu stricto*” (s. 9)⁴. Wychodząc od tego stwierdzenia autor rozwija następnie swój wywód o politycznym aspekcie ruchu oporu odwołując się do przykładu występowania tego zjawiska w Polsce w czasie II wojny światowej.

Przy tytule następnego referatu (Eugeniusz Duraczyński, *Kilka uwag o ruchu oporu w Europie i Polsce w latach drugiej wojny światowej*) znajdujemy wyjaśnienie, że jego autor omawia tylko niektóre elementy treści i formy ruchu oporu oraz że tekst stanowi jedynie uzupełnienie rozważań prof. Ryszki. Mimo tych odautorskich zastrzeżeń, referat daje przejrzysty i rzetelny wgląd w omawiane zagadnienie. Trudności w ujmowaniu tego tematu są zrozumiałe, sam referent zawarł je w następującej konkluzji: „Odmienna sytuacja polityczna, w jakiej zna-

² *Empfehlungen für Schulbücher der Geschichte und Geographie in der Bundesrepublik Deutschland und in der Volksrepublik Polen*. Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung, Braunschweig 1977. — *Zalecenia Komisji UNESCO PRL i RFN do spraw Podręczników Szkolnych*. „Przegląd Zachodni” nr 1/1977.

³ Referat Klause Hildebrandta opublikowany został na łamach czasopisma „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht” 1978, ss. 213-241.

⁴ Wszystkie cytaty z wydania polskiego.

lazły się w czasie wojny poszczególne kraje, rzutowała na specyfikę narodowych ruchów oporu" (s. 24). Na ogólnie zarysowanym tle sytuacji ruchu oporu w poszczególnych grupach krajów (kraje okupowane, satelickie, kraje o mniej lub bardziej rozbudowanych systemach kolaboranckich i wreszcie w samych Niemczech) przedstawiono zarys ruchu oporu w Polsce — szczególnie silny, w swym charakterze ogólnonarodowy, obejmujący wszystkie klasy i warstwy społeczne.

Problem odmienności sytuacji politycznej podkreślił również Hans Mommsen w swym referacie pt. *Pojęcie i problematyka niemieckiego oporu przeciwko Hitlerowi w badaniach najnowszej historii*. Stwierdził on:

„Jest oczywiste, że ruch oporu przeciw rządowi roszczącemu sobie prawo do reprezentowania własnego narodu i piętnującego swoich przeciwników mianem zdrajców kraju i stanu wymaga innych psychologicznych i konspiracyjnych dyspozycji niż opór przeciw obcej władzy okupacyjnej” (s. 17).

Mommsen podaje następnie krótki zarys historii badań omawianego problemu, prowadzonych w NRD i RFN, przedstawiając ich najważniejsze dokonania oraz charakteryzując różnice w ujmowaniu zagadnienia przez historyków w RFN i NRD.

Drugi, wygłoszony przez H. Mommsena referat, dotyczy ruchu oporu robotników niemieckich (*Formy akcji i warunki oporu wśród robotników*) i koncentruje się wokół roli SPD i KPD w omawianej kwestii, dopiero w końcowej części naświetlając zagadnienie podane w tytule.

Józef Miąso w referacie pt. *Tajne nauczanie w Polsce* skupił swoją uwagę na specyfice zjawiska (nauczanie takie odbywało się — jak wiadomo — na wszystkich szczeblach łącznie z uniwersytetem), zaś Marian Wojciechowski (*Ruch oporu w Niemczech wobec Polski, 1933 - 1944*) ograniczył się do omówienia stanowiska ruchu oporu wyrosłego z niemieckiej prawicy konserwatywnej uzasadniając takie podejście dość znaczną rolą kwestii polskich w programach tego ruchu.

Czesław Madajczyk wystąpił z referatem zatytułowanym *Dwie główne orientacje w polskim ruchu oporu*. Autor przedstawił rodowód głównych kierunków politycznych, nakreślając tym samym swoisty „krajobraz polityczny” Polski w momencie wybuchu wojny w 1939 r. Następnie skoncentrował się na omówieniu działania tych sił w warunkach wojennych i okupacyjnych w dwóch okresach: od wybuchu wojny do 1942 i od 1942 r. do przejścia rządów w kraju przez PPR, czyli do 1944 r. Główna teza referatu Bogdana Hillebrandta (*Zbrojny ruch oporu w Polsce*) sprowadza się do twierdzenia, że zbrojny opór był jedynym środkiem, jaki podziemie mogło przeciwstawić hitlerowskim planom biologicznego wyniszczenia narodu polskiego. Referent przedstawił stosunek różnych ugrupowań i orientacji konspiracyjnych do walki zbrojnej oraz ich późniejszy udział w tej formie oporu. Na zakończenie Hillebrandt dokonuje krótkiego podsumowania działalności zbrojnego ruchu oporu, którego istnienie miało — obok wielu innych — również znaczenie psychologiczne i stanowiło dowód obecności polskiej siły zbrojnej w brutalnie okupowanym kraju.

Natomiast autor zachodniemiecki, Rudolf von Thadden, przedstawił referat *Znaczenie i zakres kościelnego ruchu oporu w Trzeciej Rzeszy (w zasięgu protestantyzmu)*. W sposób szczególny wyeksponował on poglądy i postawę Dietricha Bonhoeffera, „który nie tylko gotów był przestąpić granice pomiędzy kościelnym a powszechnym ruchem oporu, ale również gotów był przekroczyć Rubikon i wziąć na siebie współodpowiedzialność za zamach na życie Hitlera” (s. 85). Znaczenie kościelnego ruchu oporu — zdaniem referenta — polega na przyczynieniu się do rozbicia więzów tradycji z wierzchności państwowej w Niemczech „Dział-

cze ruchu oporu nie uznali zasady przemocy, ale zobowiązanie, by odpowiadać z pełną świadomością za to, co czynimy" (s. 90) — konkluduje von Thadden.

Wreszcie należy zwrócić uwagę na dwa referaty, które najściślej wiązały się z charakterem konferencji, dotyczyły bowiem samych podręczników. Mam tu na myśli wystąpienia Z. Kulaka ze strony polskiej (*Polski ruch oporu w podręcznikach szkolnych Republiki Federalnej Niemiec z zakresu historii*) i Ch. Klessmanna ze strony zachodnioniemieckiej (*Działalność niemieckiego ruchu oporu przeciwko narodowemu socjalizmowi w polskich podręcznikach szkolnych*). Klessmann podjął się oświetlenia zagadnienia na przykładzie trzech wybranych polskich podręczników szkolnych do nauczania historii, stwierdzając na wstępie daleko posuniętą rozbieżność koncepcji dydaktycznych w układzie podręczników polskich i zachodnioniemieckich, co — przy braku jednolitych kryteriów oceny — utrudnia przeprowadzenie porównań. Zbigniew Kulak w celu uzyskania pełniejszego obrazu przeanalizował 20 podręczników z 9 różnych wydawnictw RFN. W świetle dokonanej analizy sposób przedstawiania w podręcznikach szkolnych RFN polskiego ruchu oporu, jednego z najprężniejszych w Europie, jawi się jako niewystarczający. Nie uwzględnia się też w pełni zalecenia nr 20 Komisji UNESCO.

Cennym przyczynkiem, o dużych walorach informacyjnych, był też referat Z. Mańkowskiego, *Historiografia polska poświęcona ruchowi oporu na ziemiach polskich w latach drugiej wojny światowej*.

Można — jak się wydaje — wyrazić nadzieje, iż pozycja ta spełni oczekiwania, jakie zapewne wiążą z jej ukazaniem się zarówno wydawcy, jak i naukowcy-referenci, a mianowicie przyjdzie z pomocą głównie autorom podręczników przy opracowywaniu tematu *Ruch oporu w Polsce i w Niemczech w latach drugiej wojny światowej*. Pożytek z zapoznania się z tą publikacją mogą wynieść też wszyscy interesujący się zagadnieniem ruchu oporu w obydwu krajach, a wśród nich nauczyciele historii.

Małgorzata Hoffmann

ROMAN HRABAR, ZOFIA TOKARZ, JACEK E. WILCZUR: *Czas niewoli, czas śmierci. Martyrologia dzieci polskich w okresie okupacji hitlerowskiej*. Wydawnictwo Interpress, Warszawa 1979, 206 ss.

Omawiana tu książka poświęcona została tragicznym losom najmłodszego pokolenia Polaków w czasie II wojny światowej i okupacji hitlerowskiej, stanowiąc przede wszystkim kolejny, wstrząsający dokument o martyrologii dzieci polskich a zarazem — zwłaszcza w dobie wielostronnych starań podejmowanych na rzecz ustanowienia pokojowego współżycia narodów — wyraz pamięci i przestrogi dla współczesnych i przyszłych pokoleń. Praca składa się z ośmiu części, poprzedzonych przedmową przewodniczącego Rady Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, Janusza Wieczorka, oraz wstępem Lesława Bartelskiego.

Część pierwsza pt. *Hitlerowskie koncepcje i program eksterminacji dzieci* zawiera omówienie „podstaw prawnych” działalności państwa totalitarnego, przy czym za zasadniczy czynnik determinujący układ całości przyjęto czas ukazywania się poszczególnych przepisów.

Część druga, najobszerniejsza, pt. *Eksterminacja dzieci i młodzieży*, ujęta w czterestu podrozdziałach, poświęcono charakterystyce warunków bytowych